

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СТУСА. “НАРОДЕ МІЙ, ДО ТЕБЕ Я ЩЕ ВЕРНУ...”

1 жовтня 2015 року в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України відбулася вчена рада, присвячена вшануванню пам'яті Василя Стуса та тридцятій річниці смерті поета. На заході були присутні академік Микола Жулинський, політв'язень, публіцист, історик дисидентського руху в Україні Василь Овсієнко, відомі науковці, дослідники творчості поета, співробітники та аспіранти.

М. Жулинський, відкриваючи засідання вченої ради, привітав усіх присутніх та учасників заходу. У своєму вступному слові він, зокрема, зазначив, що особливе занепокоєння громадськості в Україні сьогодні викликає той факт, що в ніч з 4 на 5 травня 2015 року зі стіни Донецького національного університету зник меморіальний барельєф Василя Стуса, на якому поет був відтворений у повен зріст. Супроводжували постать митця та правозахисника слова з його відомого вірша: “Як добре те, що смерті не боюся”. Василь Стус був випускником цього навчального закладу, як і Іван Дзюба, котрий свого часу теж навчався в Донецькому державному педагогічному інституті. Парадокси долі полягають у тому, наголосив промовець, що всі намагання знищити постать поета виявилися марними. Творчість Василя Стуса була, є та залишатиметься живою.

М. Жулинський також згадав про обставини несправедливого суду над поетом, на якому йому довелося бути задля демонстрації участі громадськості та відкритості процесу. Насправді ж присутні на цьому судилищі могли пересвідчитися лише в тому, наскільки фальшивою та страшною була система, а її вирокі всуціль будувалися на брехні та цинічних звинуваченнях. Залишалось лише дивуватися, як це все пережив Василь Стус, котрий був надзвичайно чутливим до будь-яких виявів несправедливості.

Також М. Жулинський зазначив, що на все життя в його пам'яті закарбувалося 19 листопада 1989 року, коли відбулося перепоховання Василя Стуса на Байковому цвинтарі в Києві. Згадавав, як у переддень привезення тіл поета та двох його побратимів Олекси Тихого та Юрія Литвина довелося разом із головою Народного руху України Іваном Драчем клопотатися про дозвіл на їхнє поховання в секретаря ЦК КПУ Леоніда Кравчука. Прикметним був той факт, що в день перепоховання трьох правозахисників зібралася неймовірно велика кількість людей.

Слово для першого виступу надали В. Овсієнку, який розповів присутнім про обставини смерті Василя Стуса.

В. Овсієнко був політв'язнем радянського концтабору особливого режиму в Кучино, на Уралі. Там у лютому-березні 1984 року перебував в одній камері з Василем Стусом і тоді ж мав нагоду прочитати його рукописну збірку у шитку, яку поет у листах називав “Птахом душі”. Збірка складалася зі 100 віршів, написаних верлібром. Також В. Овсієнку пощастило прочитати переклади 11 елегій Р. М. Рільке, записаних до окремого зошита у клітинку. Ці рукописи поета зникли. Це був черговий злочин російського імперіалізму проти української культури. З того, що написав Василь Стус на Уралі, збереглося лише 6 текстів, відомих під назвою “З таборового зошита”. Їх виніс литовець Баліс Гаяускас, скориставшись побаченням із дружиною. Також із заслання поет надіслав 39 листів. Інші тексти Василя Стуса цього періоду не збереглися. У зв'язку із цим Михайлина Коцюбинська писала, що творчість Василя Стуса – це дерево з обрубаною кроною.

На думку В. Овсієнка, серйозна кампанія зі знищення Василя Стуса розпочалася у 1984 році – з моменту створення Комітету для осягнення літературної премії Нобеля (у 1986 році громадськість планувала висунути творчість поета на здобуття цієї премії). До складу Комітету ввійшло понад 100 видатних учених і діячів української діаспори. У цей же час Москва, знаючи, що Нобелівська премія присуджується лише живим, вирішила знищити поета. Неможливо було допустити, аби в камері з'явився нобелівський лауреат та ще й українець. Це б відразу піднесло українське національне питання на нечуваний щабель.

В. Овсієнко згадав, що з літа 1985 року розпочався період майже безперервного перебування Василя Стуса в карцері. У цей час поет відбував покарання у камері з Леонідом Бородніним, російським письменником і правозахисником. Одного разу вночі солдат на вежі голосно співав. Бороднін устав, натиснув на кнопку дзвінка, покликав наглядача та попросив припинити співи. Зранку оголосили, що це Стус розбудив усю тюрму – його кинули до карцеру на 15 діб. Це був початок кінця.

Невдовзі, як згадав промовець, трапилося нове покарання. Якось Стус узяв книжку, поклав її на свої горішні нари і так читав. У прозору (вічко) заглянув наглядач і зробив зауваження поету. Той зайняв іншу, дозволена позу. Але черговий офіцер і наглядачі склали рапорт про те, що Стус у робочий час лежав на нарах у верхньому одязі, на зауваження не реагував і вступив у суперечку.

Поета знову запроторили на 15 днів до карцеру. Виходячи з камери, Стус сказав Бородіну, що оголошує голодування.

Василя Стуса посадили в карцер 27 серпня 1985 року, а в ніч із 3 на 4 вересня він загинув. 2 вересня В. Овсієнко ще чув поетів голос, коли того проводили коридором до начальства. Повертаючись звідти, Василь Стус у коридорі зумисне голосно говорив, аби дати знати іншим політв'язням, що з ним відбувається. 3 вересня естонець Енн Тарто, розносячи роботу по камерах, став свідком того, що Василь Стус просив валідол, після чого особисто підійшов до лікаря і взяв ліки. Сам Овсієнко ще чув голос поета 3 вересня, коли той просив черевики, бо його, очевидно, вивели на роботу в капцях. Усе це свідчило про те, що 3 вересня поет ще був живим.

Це підтверджував у своїх спогадах і Левко Лук'яненко, який також перебував у той час у концтаборі на Уралі. В "Останніх днях Василя Стуса" Лук'яненко відтворив ті трагічні події – факт приховування смерті поета від інших політв'язнів і його невинувато швидке поховання. Очевидно, що радянська каральна система прагнула приховати сліди злочину в будь-який спосіб, тому спішно поховала поета на місцевому кладовищі, не дочекавшись рідних і близьких, які приїхали за декілька днів.

Сьогодні жодних достовірних свідчень про причини смерті Василя Стуса немає, що породжує багато припущень і версій. Усі такі теорії об'єднано у книзі "Василь Стус: поет і громадянин. Книга спогадів і роздумів" [упорядником цієї книги, яка побачила світ у 2013 році, став В. Овсієнко. – Т. Б.] У перші роки незалежності України, як зазначив В. Овсієнко, було знято документальну трилогію "Просвітлої дороги свічка чорна" про обставини перепоховання Василя Стуса [кіностудія "Галичина-фільм" (1992 р.), режисер С. Чернілевський; сценарій Д. Стуса, В. Шовкошитного, С. Чернілевського. – Т. Б.].

В. Овсієнко зачитав вірші Василя Стуса "Верни до мене, пам'яте моя", "Там тиша. Тиша там. Суха і чорна", "О вороже, коли тобі проститься", "Так, ми відходимо, як тіні", "Душа ласкава, наче озеро", "Вершник" ("Керяє слави тріпотить на вітрі"), уривок із листа поета ["З таборового зошита", запис 6 // Стус В. Твори: В 6 т., 9 кн. – Том 4. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 491. – Т. Б.]

До слова було запрошено Людмилу Тарнашинську (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України), яка виступила з доповіддю "Василь Стус: художньо-екзистенційний вимір межової свідомості".

Доповідачка зосередилася на проблемі радикального вибору, яка ставила українських шістдесятників на межу можливого / неможливого. У досвіді межової (експериментальної, за М. Мамардашвілі) ситуації Василя Стуса насамперед можна вести мову про "ситуацію без вибору, як постситуація", у якій відбувалося "витончування індивідуального часу" поета, що показує літературознавчо-антропологічний зріз його поетики. На думку Л. Тарнашинської, поет не тільки сповнює провісницьку функцію щодо власного майбутнього, а й уживається в напорочене власним відчуттям фатуму й інтуїцією, зміщуючи часові константи. Саме в такому вимірі "утеперішнення майбутнього", як уважає дослідниця, перебуває поетика творів Василя Стуса.

Уся поетикально-образна структура творчості Стуса, отже, указує на буттєву атрибутику тимчасовості як стану перехідного, межового, міждотикального до реально-нереального буття, з одного боку, і до буття вищого порядку, з другого. Перший тип буття ще присутній у текстах поета на рівні зв'язку з довколишнім світом, другий – уже присутній на рівні майже фізичного передчуття близької смерті. У цьому контексті – крізь призму поетики – доповідка проаналізувала екзистенціали віри ("глибину віри"), надії (як "таємницю поза проблемою", за М. Марселем), безнадії (як "гіпнотичного зачарування"), граничної самотності (не тільки екзистенційної, а самотності в майбутній славі).

Насамкінець Л. Тарнашинська підсумувала, що мотив жертвового самоспалення, виразно присутній у поезії В. Стуса, дає підстави говорити про свідомий виклик небуттю на рівні самодостатності особистості.

Галина Бурлака, завідувач відділу рукописних фондів і текстології, розповіла про історію надходження архіву Василя Стуса до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зазначивши, що основну частину матеріалів передала родина поета. Нині цей архів налічує близько 2 тисяч документів. У ньому містяться окремі поезії та рукописні збірки Василя Стуса, а також його прозові та драматичні твори, літературна критика, публіцистика, листи. Особливих умов зберігання вимагають кілька унікальних автографів на цигарковому папері. Це твори, які поетові вдалося передати на волю з ув'язнення. Кілька десятків листів до дружини й сина, у яких Василь Стус також записав низку перекладів та оригінальних творів, ще залишаються в родині.

Так склалося, що вже під час передавання й опису архіву співробітники Інституту на чолі з Михайлиною Коцюбинською розпочали підготовку до друку першого багатотомного зібрання творів Василя Стуса. Ініціатори цього проекту, зокрема Дмитро Стус, який тоді закінчував навчання в університеті та водночас опрацьовував батьків архів, спочатку не дуже добре уявляли обсяг матеріалу. Тому спершу було заявлено про видання творів поета в чотирьох томах у шести книгах. У результаті вийшло шість томів у дев'яти книгах (1994–1997 роки).

Усі члени творчої групи, яка готувала архіви до друку, дуже відповідально ставилися до роботи, проте не обійшлося без курйозів. Так, через прикрий недогляд до першого тому помилково потрапило кілька віршів Миколи Вінграновського, які Василь Стус переписав до свого зошита; причому три з них свого часу не публікувалися й уперше побачили світ саме в шеститомному зібранні творів.

Під час свого виступу Г. Бурлака зачитала два вірші Василя Стуса – "Напевне, так і треба" та "Мені зоря сяяла нині вранці".

Тетяна Михайлова (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України) працює над дисертаційним дослідженням “Василь Стус і російська література: форми трансформації поетичної традиції”. У своєму виступі “Василь Стус як перекладач російської поезії” доповідачка зазначила, що перекладацька діяльність поета була успішною і відома передусім його перекладами з німецької літератури – Р. М. Рільке та Й. В. Гете. Також у його доробку – переклади віршів І. Бахмана, Б. Брехта, П. Целана, Дж. Р. Кіплінга, Гі де Мопассана, А. Рембо, Ф. Г. Лорки, Т. Ружевича та багатьох інших поетів. М. Коцюбинська згадувала, що він працював над підготовкою “Хрестоматії зарубіжної літератури” разом із такими майстрами перекладу, як І. Стешенко, Г. Кочур, М. Лукаш.

Аналіз Стусового епістолярю та фактів його біографії дозволили дослідниці окреслити такі категорії, які різнобічно репрезентують функції художнього перекладу в житті українського поета: спосіб долучення до літературних шедеврів світової літератури; глибоке освоєння поетичного світу улюблених авторів; абстрагування від невольничої дійсності; альтернативна літературна праця, що частково компенсувала потребу писати власні вірші; вивчення іноземних мов.

Російська література в перекладацькій спадщині Стуса, на думку Т. Михайлової, посідає окреме місце. Кількість перекладів поета з російської, що дійшла до читачів, доволі невелика: два вірші І. Буніна (“Океаниды”, “Под вечер”), три – В. Брюсова (“Из крымских циклов”), по одному віршу М. Заболоцького (“Возвращение с работы”) та М. Цветаєвої (“Неподражаемо лжёт жизнь!”). Окрім цього серед його перекладів вокальних творів є “Співець” на слова О. Пушкіна та “Хутірець” на слова О. Кольцова. Через перлюстрацію, в умовах якої перебувала кореспонденція Стуса, не всі переклади з російської поезії збереглися. Так, не вистачає, зокнайменше, текстів О. Блока та Б. Пастернака.

Стусові переклади з російської свідчать про те, що поет прагнув максимально точно передати оригінал, зберігаючи його лексичні особливості, приділяючи увагу нюансам звукопису та синтаксичному складнику. По можливості Стус прагнув відтворити строфіку, ритміку першотексту. Заглибленість у переклади з російської літератури посприяли тому, що деякі елементи з них були перенесені у власну поетову творчість як напрацьовані художні набутки.

Прозвучали дитячі спогади Тетяни Свербілової (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України) про прем’єрний показ кінострічки С. Параджанова “Тіні забутих предків” у кінотеатрі “Україна” 4 вересня 1965 року.

Зокрема, авторка зауважила небувале піднесення, яке панувало перед показом кінокартини, коли відбулися виступи правозахисників. У заповненій залі люди не могли почути виступу Івана Дзюби, в якого не було мікрофона. Багато хто не розумів того, що відбувалося на сцені. Проте запанувало загальне піднесення. Було зрозуміло, що відбувається щось небуденне та незаплановане. Лише пізніше, у дорослому віці, Тетяна Свербілова зрозуміла суть побаченого тоді.

Про виступи Василя Стуса, Івана Дзюби та В’ячеслава Чорновола перед прем’єрним показом “Тіней забутих предків” 4 вересня 1965 року в кінотеатрі “Україна” розповіла Лариса Мороз (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

Довповідачка ще тоді добре знала Івана Дзюбу, бачила його на літературних вечорах і заходах Спілки письменників, і відразу впізнала його, коли він розпочав свій виступ на сцені перед екраном.

Пізніше до виступу долучився В’ячеслав Чорновіл. Він повторив вимоги Дзюби, але значно голосніше. Цього разу майже всі розчули сказане. У той же час біля Івана Дзюби з’явилися якісь “люди в цивільному”. Між ним і співробітником “у цивільному” відбувався діалог, з якого не можна було розчути жодного слова, але добре було видно, що Дзюбу намагалися відтіснити зі сцени. Раптом на сцені опинився Василь Стус. Поет став спиною до Дзюби, немов затуляючи його, розкинув руки. Л. Мороз здалося, що опонент Івана Дзюби ніби зменшився у зрості, а згодом розвернувся й пішов зі сцени разом зі своїм напарником. Стус і Дзюба теж пішли, проте у протилежний бік. Задуманого вони досягли: поінформували громадськість про початок арештів і навіть змусили значну частину глядачів піднятися – на знак протесту. Відомо, що плата за цей вчинок для всіх учасників акції була страшною.

М. Жулинський, завершуючи захід, зачитав декілька рядків з інтерв’ю старшої сестри Василя Стуса Марії Семенівни Стус, яка стала біженкою, змушена була покинути окупований Донбас і шукати притулку з родиною в Києві. Також усі присутні на вченій раді висловили подяку В. Овсієнку за його подвизництво та вагомий внесок у збереження пам’яті про поета. Насамкінець М. Жулинський зазначив, що Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка два роки тому звернувся до вищих керівних органів держави, Президента України особисто та очільників м. Києва з ініціативою знайти можливість для встановлення пам’ятника Василеві Стусу на вулиці М. Грушевського, навпроти будівлі Національної академії наук України. Таке звернення виглядає логічним і вмотивованим, бо Василь Стус навчався в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Проте жодної офіційної відповіді на вищезазначене звернення отримано не було.

Тетяна Белімова

Отримано 28 листопада 2015 р.

м. Київ

